

Sziklavári Károly

Szemelvények a Tisza-kultusz irodalmi és zenei példáiból

Egressy Béni – Erkel Ferenc Bánk bánjáig

A Duna hagyományos művelődéstörténeti szerepköre mellett, sőt nemegyszer át is véve azt, a Tisza úgy vált az egyik – sokak számára *a* – legkarakterisztikusabb magyar ország- sőt nemzetszimbólummá a XIX. század hazai közgondolkodásában, hogy e folyónknak az Alfölddel többé-kevésbé együttesen, évtizedek alatt fölívelt kultuszáról beszélhetünk. A kettős folyamatot vizsgálva állapítja meg Horváth János: az irodalmi népiesség „idealizáló áramlata fokról fokra haladva” teremtette meg „a maga magyar táj-eszményét, tette meg az Alföldet a legmagyarabb népi s a legfenségesebb műköltői ihletek forrásává, Tiszájával együtt a magyar jellem tájmásolatává”.¹

Az általános művelődéstörténeti Tisza-kultusz kezdetei azonban jóval messzebbre nyúlnak vissza az időben, meglehetősen korai példáinál – így báró Orczy Lőrincnél, a tiszai s a folyó menti élet korai megéneklőjénél is – hiába keressük még annak jellegzetessé váló, majdani ismérveit. Timon Sámuel latin nyelvű leírása a Tiszáról és vidékéről (1735) jelentős mértékben a tokaji bor hagyományos, európai hírnevéhez kötődött: kiemelt helyet kapott benne a hegyaljai borvidék, s a kiadványhoz mellékelte – különféle borfajtákat megéneklő – epigramma-ciklusában valóságos bormitológiát teremtett a jezsuita tanár!² Bessenyei György hatalmas leíró költeménye az 1770-es évtizedből (*A Tiszának reggeli gyönyörűsége*) látszatfűzészerűsége ellenére is gondosan szerkesztett, filozófiai háttérű (ön-)vallomás ember és (kozmikus értelemben vett) Természet viszonyáról: azok harmonikus egységéről.³ A leíró költemények hagyományát folytatta később a Tisza-vidéket

¹ *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfőig*, Budapest 1978, 246.

² Timon *Tibisci Ungariae...* c. leírását (Kassa, 1735) kísérő tanulmánnyal együtt közreadta János István (Nyíregyháza, 1999); az epigrammákat a tokaji borról uő. a *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2000/4. számában; Timon *Prológusának* részlete Kiss Farkas Gábor fordításában az *Irodalomismeret* 2000/2–3. számában jelent meg.

³ Részletesebben lásd Vörös Imre „*A Tiszának reggeli gyönyörűsége*” c. verselemzését, in: *Irodalomismeret* 1993. július, 91–94.

dicsőítő ódájával a szolnoki születésű Verseghy Ferenc is (*Külső Szolnok*, 1805). Finom nosztalgiával, a gyermekkor elveszett paradicsoma utáni vágyakozásként idézte meg a „zavaros” Tisza tájkát Verseghy egy másik alkalommal (*Az örömhöz*, 1795–1803 között), s villantotta föl „szőke Tiszánknak szolnoki partjai”-t az 1806-ban megjelent *Vízdomfi és Frankvári* c. satirikus elbeszélő költeményben. Fialább kortársa, a Tiszaroffon többször is időző Vitkovics Mihály, elragadtatott költői levélben ecsetelte a táj reggeli szépségét: „kifutok napkölte elébe Tiszánknak / Kóborló partjára / [...] A nyírfák aranyos színt játszanak a rét / Sárgálló zöldségbe borúl; a vízbe merülve / Látszik az ég, néhány tollas zeng a sziget ormán, / Ily gyönyörű reggelt Pesten láthatsz-e Barátom?!”⁴

A Verseghynél többször is előforduló (mára pedig jószerivel közhelyessé vált) „szőke” kísérő jelző összekapcsolását a Tiszával a szegedi Dugonics András nevéhez köti az irodalomtörténet-írás (*Etelka*, 1788).⁵ Dugonics után valószínűleg Dayka Gábor írta le elsőként ugyanezt a párosítást.⁶ „Boldog örök!⁷ mellyet szánt a Tisza szőke vizével, / S termékeny hegyeit Bacchus meg-rakta gerézdél” – olvashatjuk Bárdossy János lőcsei iskolaigazgató latin ódájának elejéből készített fordításában.⁸

Kölcsey Ferenc történelem- és nemzetszemléletével összhangban a *Hymnus* „tiszai tájolású vers”, melyben „a Kárpátok, a Tisza és a Duna”, valamint a Hegyalja „országjelképei [...] az alföldi Kunsággal egészülnek ki.”⁹ Annak, hogy Kölcsey a Duna elé helyezi a Tiszát („S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának...”), semmiféle verstani oka nincs: e tény a költő saját felfogásának megfelelő hierarchiát tükrözi az

⁴ Szurmay Ernő, *A Nagykunság és a régi Külső-Szolnok irodalmi emlékei*, in: *Irodalomismeret* 1993. július, 115.

⁵ A *szőke* jelző korábban – de még egy jó ideig a XIX. század folyamán is – a *Duna* epithetonja volt (s jelentése eredetileg a „tisztá” fogalmához állhatott közel). A kérdésről lásd Kovács Sándor Iván tanulmányait: *Gesztenyefalevél a niklai kertből – Gyöngyösi és Berzsenyi „szőke Duná”-ja*, in: *Irodalomismeret* 2000/1., 45–49.; *Dugonics-forgácsok*, in: *Irodalomismeret* 2000/1., 94–97.; „S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának...”, in: *Új Forrás* 2000/7. és 2000/9.; kiegészítés az előbbiekhöz: *Irodalomismeret* 2000/4., 143.

⁶ S kérdés: Dayka az *Etelkából* vette-e át? Ugyanis már az 1788-ban, Ovidiusból fordított *Phyllis Demophonhoz* c. versében szerepel a „szőke” jelző, de akkor még az alvilági Hebrus folyóra[!] vonatkoztatva. (Jelentése nála így minden logika szerint a „tisztá” és „hideg” fogalmaihoz állhatott közel).

⁷ = örökség (mely itt magát az országot jelenti).

⁸ Bárdossy terjedelmes panegyricusa II. Lipót koronázására készült (1790), s még ugyanabban az évben megjelent Pozsonyban; Dayka két esztendőre rá készítette el a szabad magyarra ültetést. Fordításában voltaképp az eredeti versszövegben szereplő s a Tiszával kapcsolatos másik – régebbi – irodalmi toposzt, a halban való gazdagságot: „Ter felix igitur tellus es, terque beata, / Cujus piscosis rigat amnibus arva Tibiscus” helyettesítette a „szőke” jelzővel Dayka. A fenti sorok a költő verseinek Kovács Ferencné Ónodi Irén gondozta kiadásából idézve (Miskolc, 1993).

⁹ Kovács Sándor Iván, „Dunaiság”, „Tiszaiság”: Berzsenyi „Magyarország”-ódája és Kölcsey „Hymnus”-a, in: *Irodalomismeret* 2000/2–3., 55–58.

egyres országjelképek viszonylatában (Berzsenyi „Duna-centrikus” látásmódjával ellentétben).¹⁰

A reformkor embere számára azonban már másfajta dolgokat is szimbolizálhatott a Duna. Erről tanúskodnak példaként Vahot Imre 1842-ből származó sorai, melyek a *Tavaszi utazásom emlékvirágai* c. folytatásos útleírásában olvashatók:¹¹ „A Duna ránk nézve külföldi eredetű folyam, s hazánkon csak idegenként átutazólag csap be a fekete tengerbe. S talán némileg e folyam titkos természeti vonzó- vagy eltaszító ereje okozza azt, hogy nálunk a dunamelléki nép nagy része szinte idegen, vagy csak félmagyar. Ellenben a Tisza hátát, környékét, nagyobbára igazi tiszta tősgyökeres magyarság lakja. Nagyra is van ám e nemzeti tulajdon bírásával a büszke tiszaháti köznép”. Különös csengésűek e sorok, főként ha meggondoljuk, hogy Berzsenyinéél, majd később Vörösmartynál is, a Duna költői fölidézése nem jelképezett kevesebbet, mint magát az országot! Ám mielőtt túlzónak vagy netán önkényesnek ítélnénk Vahot vélekedését, ne tévesszük szem elől annak tényleges okait: a reformkor kései szakaszára már nemzeti szellemű törekvések itatták át a közgondolkodás valamennyi területét. Az európai rangú honi opera, magyar báltermi táncok, *Himnusz*- és *Szózat*-megzenésítések, a népszínmű műfaji megszületésének ideje volt ez; ugyanúgy a delelőjére érő irodalmi népiesség – hatásaként a népies dalirodalom első felvirágzásáé a zenében –, a *Bánk bán* mint *nemzeti dráma* kanonizációjáé az arra leginkább hivatott intézmény falai között, de a magyar nyelv hivatalossá tételéé is az országban. Mi sem tűnhet így természetesebbnek, mint hogy a korabeli közszemlélet megkereste magának *a nemzeti* – ha úgy tetszik: „legmagyarabb” – *folyót* is!

Szintúgy tanulságosak Vahot útirajzának valamivel későbbi sorai: „A Tisza bőforrása [Máramaros] hegyeiből kieredvén, 100 mértföldnyi önállású pályafutása után Titelnél a Dunába szakad, magával vivén a beleömlött Sajó, Hernád, Maros, Szamos, és Bodrog folyamokat. A folyók ezen összpontosulása, hű képmását tünteti vissza a különféle népek, nemzetek életének, kik elvégre is az egész emberiség örökké zajló nagy tengerében egyesülnek, egyik gyorsabb másik lassúbb, ez tisztább, amaz zavarosabb, ez hasznosabb, amaz kártékonyabb, ez egyenesebb amaz tekervényesebb,

¹⁰ Kovács Sándor Iván, uo.

¹¹ *Regélő. Pesti Divatlap*, 1842. november 17. (VII. rész).

egyik hosszabb másik rövidebb pályafutással. A Tisza is nagyrészt hű képmása nemzetünk életének! eddigelé mindkettő szabálytalanul, bizonytalan görbe irányban kanyarogva, s kiadásában sokszor kártékonyan folyt; de most már mindkettőt szabályozni, javítani akarják.” *Úti leveleinek* egyikében nem sokkal később Petőfi Sándor már pontosan meg is határozta a folyónak azt a földrajzi sajátosságát, melynek nyomán a „legmagyarabb” jelzővel ruházta fel a század (XIV.: Szatmár, 1847): „Bereg és Szatmár megye közt jöttem át a Tiszán, a szép Tiszán. Úgy szeretem e folyót! talán azért, mert tetőtől talpig magyar: hazánkban születik és hazánkban hal meg, és épen az alföldön vándorol keresztül, az én kedves alföldemen.” Az *Úti levelekkel* azonos esztendőben írt, népszerű Petőfi-verset méltán tekintik a legszebb magyar költői Tisza-apoteózisnak.¹²

A Tisza-vidék képi fölidezéséhez jellegzetesen kapcsolódó időtlenség-érzetet sugározza magából már Remellay Gusztáv egyik, 1842-ben kiadott elbeszélésének (*Beke Pál halma 1680*)¹³ leírása, hasonlóképpen Kuthy Lajos regényének esti, folyó menti jelenete (*Hazai rejtelmek*, 1846–7); az álomszerű idillnek ugyanez a hangja uralja Tompa Mihály Tisza-tájra vivő népregéit, nagyjából ugyanabból az időből. Ebben, a XIX. századi általános Tisza-képzetekhez társuló, majdnem-mítoszi légkörben¹⁴ sarjadt ki a hazai romantikus drámairodalomnak az a késő reformkori, színpadi hagyománya, mely azután Erkel Ferenc – Egressy Béni grandiózus *Tisza-parti jelenet*éig ívelt.

Bibliográfiai adatok szerint féltucatnyi, főcímében a Tisza folyónevet hordozó magyarországi zeneműkiadvány látott napvilágot 1867-ig:¹⁵ e darabok száma jócskán fölülmúlta azokét az egykorú kompozíciókét, amelyek felirata valamely más magyar vízre utalt. Megkülönböztetett figyelmet érdemel a Tisza-kultusz szempontjából Székely Imre *Magyar idyllek* sorozatának 7. darabja: *Tisza partján*. Egyéb magyar

¹² A vers értelmezési lehetőségeiről lásd újabban Orosz László *Petőfi és a Tisza* c. tanulmányát, in: *Irodalomismeret* 1993. július, 94–97.

¹³ S a Tisza földrajzi „ellenpontját” itt ugyanúgy a Balaton képviseli, mint már Szigligeti Ede *Mic bán családja* című, 1840-ben színre vitt drámájában is.

¹⁴ Jóllehet a Tiszával kapcsolatban valódi folyó-mitológia kialakulásáról nem beszélhetünk, egyes szépírói munkák mégis csaknem a mítoszteremtés határterületén jártak. Közismert (s a *Magyar Néprajzi Lexikon* V. kötetében is olvasható) népi eredetmonda kapcsolódik továbbá a Tisza keletkezéséhez, amely a folyó kanyargós voltára is sajátos magyarázattal szolgál. (Néhány egyéb, többé-kevésbé ismert legenda is született a Tiszával kapcsolatosan az idők folyamán, melyek részletezésétől ezúttal eltekintünk.)

¹⁵ Mona Ilona: *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867* (Budapest, 1989).

tájnév nem lelhető föl a sorozatban, csupán általános, közhelyszerű képi világot rejt a többi műcím: puszta, csárda stb. Még többet mondhat ezeknél az adatoknál néhány, XIX. században elterjedt népi illetve népies dal szövege. (Jókai Mór megfigyelése szerint e nóták többször éneklük meg a Tiszát valamennyi magyar folyónál.¹⁶) Már az 1840–50-es évtized népies dalai bővelkednek tiszai képekben: „Az Alföldön halászlegény vagyok én / Tisza partján kis kunyhóban lakom én”; „Elpusztult a Tisza hídja / megépítem magam újra”; „Tisza partján egy hajó kikötve / benne fekszik a rózsám megölve / jertek lányok öltöztessük bíborba / temessük egy nefelejts bokorba”.¹⁷ Egressy Béni mindhárom idézett dalt feldolgozta népszínmű- ill. színműzenében.

A *Bánk bán* operalibrettójának mítoszias alapmozzanata, hogy a Tisza mint „Folyóanya” visszafogadja-megtisztítja Melindát (vele együtt öelve magába ártatlan gyermekét is). Katona József színművének s az operai cselekménynek egyik legfontosabb különbsége éppen a fentiekkel: Melinda halálával, valamint kisfia sorsával kapcsolatos. A III. felvonást megnyitó *Tisza-parti jelenet* egészében véve újszerű a drámához képest,¹⁸ s a nemzeti mitológia elemei itt a történelmi összetevőktől független mondai-legendai háttérként vannak jelen. A szimbolikus jelentéstartalmakat közvetítő cselekményi helyszín immár *magyar tájszimbólum*; a part mint pusztaság itt a végső egyedüllét (belső) állapotának tükré,¹⁹ a folyó: őszanya, melyben a Rák – tehát víz – jegyű Melinda elmerül, s kilépve testi ketrecéből, önmagává lesz.²⁰ Sorsát – s a véle elválaszthatatlanul összetartozó, így halálában is osztozó kisfiát –, leginkább az a színpadi irodalom magyarázhatja, amely Szigligeti

¹⁶ S ez lényegileg egybevág Vahot Imrénének – a fenti idézetből kihagyott – megállapításával a *Regélő. Pesti Divatlap* 1842. november 17-i számában.

¹⁷ A fentiekén kívül lásd még Jókai felsorolását *Tiszamenti élet* c. írásában. De a népies szépirodalomban is gyakran fordul elő a Tisza, s annak képi világa: lásd például Kisfaludy Károly vagy Czuczor Gergely *népdalait!*

¹⁸ A színmű cselekményében Ottó bosszútól vezérelt emberei végeznek Bánk nejevel.

¹⁹ A természeti kép az emberi lélek tükré már a korai romantikusoknál: a zenében elegendő ehhez Schubertre, Weberre, vagy Berliozra gondolnunk. A Tisza-part a csönd és magány otthona, s mindez lehet idilli tónusú, de jelképezheti ellenkező módon akár a végső elhagyatottságot is, mint Szigligeti *Mic bán családjá* című drámájában is. Az otthontalanságnak némileg hasonló értelmében, elfeledett Tisza-parti temető képe tűnik föl Egressy Béni egyik 1849 folyamán keletkezett versében (*Fut a német*). Mint Melinda evilági pályájának utolsó helyszíne, a legteljesebb magárahagyatottság lelki szimbólumaként értelmezhető a viharos, sötét Tisza-part, láthatatlan szellemkarával.

²⁰ A dráma főbb szereplői – vagy szereplő-párosai –, mint azt Pap Gábor elemzése óta tudhatjuk, maradéktalan tizenkettes rendszerű zodiákusi / állatövi / Napút-teljességet alkotnak; cselekedeteik kozmikus törvényszerűségeknek alávetettek (illetve azok szerint magyarázhatók). Katona József *Bánk bánja* ebben a megvilágításban nem egyszerűen *nemzeti dráma*, hanem *világdráma* (Pap Gábor: *Bánk bán / a világdráma színpadán*. Budapest, 2011).

Ede tollából, részint Katona színművének hatása alatt, még az 1840-es évek folyamán keletkezett, és bővelkedik folyóparti jelenetekben (*Mic bán családja; Párbaj mint istenítélet*):²¹ Egressy Béni nem csupán magát a *nemzeti drámát* vette alapul a librettó elkészítésekor, hanem – a legkézenfekvőbb módon eljárva – annak holdudvarát is az egykorú irodalmi termésből.²²

²¹ Az 1839. évi pesti előadást követően Katona József *Bánk bánja* hosszú távú, szerteágazó hatást gyakorolt az újabb magyar drámai alkotásokra: lásd erről többek között Kerényi Ferenc összefoglalását: *A régi magyar színpadon 1790–1849* (Budapest, 1981), 396.

²² Részletesen minderről: lásd e sorok írójának tanulmányát a *Napút* 2014/8. számában, 106–115.